MASHRAB LIRIKASIDA DEVONALIK MOTIVINING POETIK SEMANTIKASI

Iminjanova Nurchexra Saydullo qizi
Andijon davlat universiteti magistranti
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.23128358

Annotatsiya. Ushbu tezisda Boborahim Mashrab lirikasida “devona” obrazi va devonalik motivining poetik-semantik xususiyatlari tadqiq etiladi. Shoir she’riyatida devonalik oddiy ruhiy beqarorlikni emas, balki ishq ta’sirida odatiy ijtimoiy va aqliy me’yorlardan yuksalgan oshiq holatini ifodalashi asoslanadi. “Devona qildi ishq mani” she’ri misolida “ishq – devonalik – sargardonlik – rasvolik – Mavlo talabi – vahdat” semantik silsilasi tahlil qilinadi. Devona obrazining tasavvufiy ishq, qalandarona ruh, malomat va o‘zlikdan kechish tushunchalari bilan aloqasi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Mashrab, devona, devonalik motivi, ishq, tasavvuf, qalandar, malomat, vahdat, rasvolik, lirik qahramon.

Boborahim Mashrab o‘zbek mumtoz adabiyotida ishqiy-tasavvufiy kechinmalarni nihoyatda jo‘shqin va keskin poetik shaklda ifodalagan ijodkorlardan biridir. Uning lirikasida ishq sokin mushohada holatidan ko‘ra oshiqning butun mavjudligini o‘zgartiruvchi, uni odatiy hayot tarzidan chiqarib yuboruvchi qudrat sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan “devona”, “shaydo”, “sargardon”, “rasvo”, “mast”, “qalandar” singari obraz va sifatlar Mashrab poetik olamining muhim semantik birliklarini tashkil etadi.

Mashrab merosining matniy tarixi murakkabdir. Shoirning o‘z asarlarini maxsus devon holida tartib berganligi haqida ishonchli ma’lumot mavjud emas; uning she’rlari “Devoni Mashrab”, “Devonai Mashrab”, “Qissai Mashrab” singari qo‘lyozma va toshbosma manbalar orqali tarqalgan. Keyingi davr tadqiqotlarida ham qo‘lyozma nusxalar bilan nashrlar o‘rtasidagi matniy farqlar qayd etilmoqda. Shuning uchun Mashrab lirikasidagi muayyan motivni o‘rganishda obrazning poetik tizimdagi o‘rniga e’tibor qaratish alohida ahamiyat kasb etadi.

Mashrab she’riyatida devonalik motivining eng yorqin ifodalaridan biri “Devona qildi ishq mani” misrasi radif darajasidagi takroriy birlikka aylangan mashhur she’rda namoyon bo‘ladi. Asar:

Man kimga aytay, do‘stlarim, devona qildi ishq mani,
Sadpora qildi yurakim, devona qildi ishq mani

misralari bilan boshlanadi. She’rning to‘liq matnida “devona qildi ishq mani” bir necha bor takrorlanib, butun poetik fikrni bir markazga jamlaydi.

Mazkur misralarda devonalikning bevosita sababi sifatida ishq ko‘rsatiladi. Bu nihoyatda muhim semantik munosabatdir. Lirik qahramon tabiatan devona emas; uni “devona qilgan” kuch – ishq. Demak, devonalik oshiqning boshlang‘ich emas, ishq natijasida erishgan yangi ruhiy holatidir.

“Sadpora qildi yurakim” ifodasi ham ushbu jarayonning ichki mohiyatini ochadi. Ishq avvalo oshiq qalbining avvalgi butunligini buzadi. Yurakning “sadpora”, ya’ni yuz bo‘lak bo‘lishi an’anaviy hayot tarzining parchalanishini anglatadi. Natijada lirik qahramonning dunyoni anglash mezonlari ham o‘zgaradi. Mumtoz tasavvuf she’riyatida ishqning ana shunday o‘zgartiruvchi kuch sifatida talqin etilishi keng tarqalgan bo‘lib, Mashrab lirikasida u alohida dramatik va hissiy tus oladi. Mashrab she’riyatiga oid tadqiqotlarda ham ilohiy ishq, vahdat, fano kabi tasavvufiy kategoriyalar uning poetik dunyoqarashini tushunishda muhim ekani ta’kidlanadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

She’rning keyingi bandida:

Tun-kechalar dod aylasam, har dam sani yod aylasam,

Ishqingda faryod aylasam, devona qildi ishq mani

deyilishi devonalikning tashqi poetik belgilarini namoyon qiladi. “Dod”, “yod”, “faryod” so‘zlari o‘zaro ohangdoshlik bilan birga semantik tadrijni ham yuzaga keltiradi. Avval ichki xotira – “yod”, so‘ng u kuchayib “dod” va “faryod”ga aylanadi. Demak, ishq ichki holatdan tashqi harakat va ovozga ko‘chadi.

Keyingi:

Shomu sahar giryon bo‘lay, yo‘lungda sargardon bo‘lay,

Oxir sanga qurbon bo‘lay...

misralarida devonalik semantikasiga sargardonlik tushunchasi qo‘shiladi. Mumtoz ishq poetikasida sargardon oshiq maqsadsiz yo‘lchi emas. Uning tashqi manzilsizligi aslida yagona ichki maqsad – mahbub sari intilish bilan belgilanadi. Mashrab lirik qahramonining “sargardon”ligi ham shu ma’noda dunyoviy barqarorlikdan voz kechish ramziga aylanadi.

Devonalik motivining semantik rivoji “mayxona” va “butxona” obrazlari bilan yanada murakkablashadi:

Hamdam bo‘lay mayxonaga, sokin bo‘lay butxonaga,

Boshim qo‘yay ostonaga...

Bu obrazlarni bevosita lug‘aviy ma’noda talqin qilish Mashrab poetikasini soddalashtirib yuboradi. Tasavvufiy she’riyatda may, sharob va mayxona ko‘pincha ishqiy mastlik, irfoniy zavq va dunyoviy hisob-kitobdan xalos bo‘lishni ifodalovchi ramziy birliklar sifatida qatnashadi. Mashrab she’riyatidagi vahdat, fano va ilohiy ishq obrazlari haqidagi tadqiqotlar ham bunday timsollarning tasavvufiy kontekstini qayd etadi.

Ayniqsa, she’rning:

Ishq ahliga hamdam bo‘lay, Haq yo‘liga mahkam bo‘lay,

Dargohiga mahram bo‘lay...

misralari avvalgi obrazlarning semantik yo‘nalishini aniqlashtiradi. Bu yerda ishqning manzili faqat dunyoviy yor bilan chegaralanmaydi. “Haq yo‘li”, “dargoh”, “mahram” tushunchalari lirik harakatni tasavvufiy-ma’rifiy bosqichga olib chiqadi.

Natijada she’rda quyidagi semantik rivojlanish kuzatiladi:

ishq → yurakning parchalanishi → faryod → sargardonlik → qurbonlik → mayxona va butxona → Haq yo‘li → dargohga mahramlik.

Bu silsilada “devonalik” barcha bosqichlarni birlashtirib turuvchi bosh poetik holatdir. Devona obrazining eng muhim ma’nolaridan yana biri xalq nazaridagi rasvolik bilan Haq nazaridagi maqsad o‘rtasidagi qarama-qarshilikda namoyon bo‘ladi:

Devonayi shaydo bo‘lay, man tolibi Mavlo bo‘lay,

Xalq eliga rasvo bo‘lay...

Mazkur bayt devonalik motivining kaliti sifatida baholanishi mumkin. Undagi uch holat o‘zaro sababiy munosabatda: devonayi shaydo – tolibi Mavlo – xalq eliga rasvo.

Lirik qahramonning “rasvo” bo‘lishi maqsad emas, balki Mavloni talab qilishning dunyoviy jamoatchilik nazaridagi oqibatidir. Oshiq odamlarning u haqdagi hukmini ikkinchi darajaga tushiradi. U uchun asosiy mezon – “Mavlo”dir. Shu sabab “rasvolik” ham salbiy ma’nosini qisman yo‘qotib, tasavvufiy ishqning poetik belgisiga aylanadi.

Bu holat malomat va qalandarona ruh bilan yaqinlashadi. Qalandar obrazi mumtoz adabiyotda moddiy manfaat, martaba va tashqi obro‘ga bepisandlik bilan bog‘langan ramziy-ma’naviy mazmunga ega bo‘lib, Mashrab ijodi ham qalandariylik an’anasi bilan aloqador holda o‘rganiladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Shu nuqtai nazardan Mashrabning “devona”si aqlini butunlay yo‘qotgan kishi emas. Aksincha, u umum tomonidan qabul qilingan mezonlarga sig‘may qolgan oshiqdir. Dunyoviy mantiq nuqtai nazaridan uning harakati devonalik bo‘lib ko‘rinsa, ishq mantig‘ida bu holat sadoqatning eng yuqori darajasiga aylanadi.

She’r yakunida:

Mashrabga qil lutfu karam, vahdat sharobin dambadam...

degan murojaat paydo bo‘ladi. “Vahdat sharobi” birikmasi butun she’r davomida shakllangan devonalik semantikasiga yakuniy tasavvufiy mazmun beradi. Dastlab ishqdan devona bo‘lgan oshiq endi vahdat sharobini istovchi solik sifatida namoyon bo‘ladi.

Shu tariqa she’rdagi devonalikni uch semantik bosqichda ko‘rish mumkin.

Birinchi bosqich – ruhiy-emotsional devonalik. Oshiq ishq tufayli yig‘laydi, faryod qiladi, qalbi parcha-parcha bo‘ladi.

Ikkinchi bosqich – ijtimoiy devonalik. U el nazaridagi tartib va obro‘ni inkor qiladi, sargardon va rasvo bo‘lishga tayyor turadi.

Uchinchi bosqich – tasavvufiy devonalik. Oshiq Mavloni talab qiladi, Haq yo‘lini tutadi va vahdat sharobiga intiladi.

Demak, Mashrabda devonalik oddiy hissiy mubolag‘a emas. U lirik qahramonning ruhiy evolyutsiyasini ko‘rsatuvchi poetik kategoriya vazifasini bajaradi.

Mashrab lirikasining o‘ziga xosligi shundaki, shoir murakkab tasavvufiy holatni xalqona, sodda va kuchli hissiy ifodalar vositasida beradi. Zamonaviy tadqiqotlarda ham uning tasavvufiy an’anani keskin obrazlar, hissiylik va xalqona ifoda bilan boyitgani qayd etiladi. “Devona qildi ishq mani” takrorining xalq orasida keng tarqalganligi ham ana shu sodda shakl va chuqur semantikaning uyg‘unligi bilan bog‘liq.

Xulosa. Mashrab lirikasidagi “devona” obrazi bir qatlamli poetik timsol emas. U ishqiy, ijtimoiy va tasavvufiy semantikani o‘zida birlashtiradi. Devonalikning boshlang‘ich sababi ishq bo‘lsa, uning tashqi belgilari faryod, giryonlik va sargardonlikda, ijtimoiy ko‘rinishi rasvolik va odatiy me’yorlarga bepisandlikda, oliy bosqichi esa Mavlo talabi va vahdatga intilishda namoyon bo‘ladi.

Shuning uchun Mashrab poetikasida “devona” – ishq oldida o‘z avvalgi “men”idan voz kechayotgan oshiqning poetik modeli sifatida talqin qilinishi mumkin. Uning devonaligi aqlning yo‘qolishi emas, ishq tufayli qadriyatlar mezonining o‘zgarishidir. El uchun “rasvo” bo‘lgan oshiqning o‘z nazarida yagona maqsadi – Haqqa yaqinlashishdir.

“Devona qildi ishq mani” she’rining semantik qurilishi ham shu g‘oyani izchil ochadi: ishq devonalikni tug‘diradi, devonalik sargardonlik va malomatga olib keladi, bu holat esa oxir-oqibat Haq talabi va vahdat istagiga ulanadi. Ana shu ma’no silsilasi Mashrab lirikasida devonalik motivining poetik-estetik mohiyatini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Mashrab. Devon. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1994.
2. Mashrab. Qissayi Mashrab. – Toshkent, 1992.
3. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. – Toshkent: Yozuvchi, 1996.
4. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr – O‘zbekiston, 2009.
5. Mashrab g‘azallarida ilohiy ishq, tasavvuf g‘oyalari // Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture. – 2021.
6. Mashrab “Devon”ining qo‘lyozma nusxalari. – 2026.
7. Barotov B. Mashrab she’riyatida tasavvufiy dunyoqarashning badiiy ifodasi. – 2026.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.